

УДК: 94:314.15.3-054.73(47+430)"1943"

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-13-4>

Мартиненко В.Л.

<https://orcid.org/0000-0003-4563-6347>

ЛОКАЛЬНІ ЕВАКУАЦІЇ НІМЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ОКУПОВАНИХ РЕГІОНІВ СРСР ВЗИМКУ – НАВЕСНІ 1943 р.

Одним з елементів «тотальної війни», оголошеної нацистським керівництвом у лютому 1943 р., стали масові переміщення цивільного населення окупованих радянських територій у глибокий тил. Як правило, ці переселення мали добровільно-примусовий характер. Серед тих, хто також підлягав обов'язковій евакуації, виявилися й етнічні німці, які, зазвичай, користувались особливим покровительством з боку окупаційної адміністрації. Більшість з них, зрозуміло, не могла не побоюватися репресій після повернення радянської влади і тому вважала за краще відступити разом з вермахтом. У результаті протягом першої половини 1943 р. з декількох окупованих регіонів РРФСР, УРСР та БРСР у прискореному порядку були вивезені тисячі біженців німецької національності. Частина з них, за рішенням керівництва СС, залишилася на території рейхскомісаріату «Україна», інші ж відбули до імперського краю Вартегау та Генерал-губернаторства. Незважаючи на досить скромні масштаби, ці евакуації мали, як мінімум, два головних результати. По-перше, вони стали у певному сенсі прообразом (особливо на організаційному рівні) масових адміністративних переселень, які розгорнулися восени того ж року на території України. Деякі міркування (як, наприклад, ідея концентрації німецьких біженців на правому березі Дніпра або у Галичині) пізніше стануть за основу для подальших планів нацистського керівництва. По-друге, прибуття досить численного контингенту радянських німців до Рейху вимагало внесення низки змін до нормативно-правової бази, що регламентувала порядок їх натуралізації. Значна частина цих нововведень буде визначати долю більшості німецьких переселенців з СРСР практично до кінця війни.

У межах даної статті на основі залучення значного масиву документів архівних фондів Німеччини розглянуто характерні особливості евакуації етнічних німців з окупованих регіонів Росії, України і Білорусії взимку – навесні 1943 р.

Ключові слова: етнічні німці, евакуація, Німеччина, СРСР, Україна, Росія, Білорусія.

Після катастрофи під Сталінградом у лютому 1943 р. нацистське керівництво вустах міністра пропаганди Й. Геббельса офіційно оголосило про перехід до «тотальної війни», яка передбачала максимальне використання економічного потенціалу і трудових ресурсів Німеччини та окупованих нею країн Європи для досягнення перемоги на Східному фронті. Одним з елементів даної концепції стали масові переміщення населення окупованих радянських територій, що носили, зазвичай, добровільно-примусовий характер. У першу чергу виселенню підлягали всі жителі 20-кілометрової прифронтової смуги. Але найбільший інтерес для окупаційної влади представляло працездатне населення: чоловіки від 14 до 55 років і жінки від 14 до 45 років. Вже на початку весни почалася розробка конкретних планів з евакуації. Так, наказ оберквартирмейстера штабу групи армій «Південь» від 8 березня 1943 р. визначав приступити передусім до переселення тих груп населення, які мали особливе значення для

адміністративної системи та економіки окупованих територій. Іншу ж частину працездатного населення спочатку передбачалось залучити до зведення оборонних рубежів, а потім вивезти на Захід [1, s. 234-235]. Серед тих, хто також підлягав обов'язковій евакуації, виявилися й етнічні німці, котрі користувалися, як правило, особливим покровительством окупаційної влади. У результаті протягом кількох перших місяців 1943 р. з декількох окупованих регіонів СРСР у прискореному порядку були вивезені тисячі так званих «фольксдойче». Незважаючи на досить скромні масштаби, ці локальні евакуації стали в певній мірі передумовою для масового відходу етнічних німців восени 1943 – навесні 1944 рр. з України.

Метою даної статті є розкриття характерних особливостей евакуації етнічних німців з окупованих регіонів Росії, України і Білорусії у першій половині 1943 р.

Взимку 1943 р. основний потік біженців з-під Сталінграда і Північного Кавказу був спрямований до України. За підрахунками П. Поляна, його загальна чисельність коливалася у межах 50-100 тис. осіб. У кількох вузлових населених пунктах (таких як, наприклад, Сталіно, Мар'їнка та Гришине) спішно створювалися тимчасові збірно-загороджувальні табори для реєстрації біженців, звідки вони потім залучалися до трудової повинності або ж відправлялися далі на захід [2, с. 187]. Інші організаційні заходи були вжиті щодо осіб німецького походження. Вперше про них заговорив шеф Головного управління у справах етнічних німців В. Лоренц. Так, у своєму донесенні від 15 січня 1943 р. на ім'я рейхсфюрера СС Г. Гімmlера він повідомив про переміщення 2 тис. німецьких біженців з північнокавказького регіону до Єйська, яке відбулося на початку того ж місяця. Потім, посилаючись на очільника зондеркоманди «Р»¹ оберфюрера СС Х. Хоффмейєра, В. Лоренц запропонував їх розмістити у районі Гальбштадта (Молочанська), попередньо виселивши звідти певну частину українського населення, на що Г. Гімmlер без довгих вагань відповів згодою.

Крім того, у лютому 1943 р. під безпосереднім керівництвом Х. Хоффмейєра у напрямку Гальбштадта було вивезено близько 11500 етнічних німців з Калмицької АРСР і Донбасу [3, s. 205]. Незабаром до них приєдналося близько 1300 німецьких біженців з Харкова та прилеглих до нього районів [4, bl. 30]. Головним ініціатором їхньої евакуації, як не дивно, виступило армійське командування, яке зазвичай вкрай скептично ставилося до подібних акцій, оскільки ті були фактором паніки серед місцевого населення. Необхідно

¹ Зондеркоманда «Росія» (нім. SonderkommandoRussland; у документах часто фігурує як Sonderkommando «R») – структурний підрозділ ФоМі, який був основним куратором у питаннях реєстрації та опіки етнічних німців на окупованих радянських територіях. На чолі зондеркоманди «Р» перебував оберфюрер СС (пізніше штандартенфюрер СС) Хорст Хоффмайєр (1903-1944 рр.). Штаб-квартира цього підрозділу розташовувалася в Ландау (Трансїстрія).

зазначити, що переміщення вищевказаних контингентів у тил було пов'язане з численними труднощами. Причиною одних стали погодні умови, інші ж виявилися пов'язані з об'єктивною неспроможністю окупаційних структур оперативно організувати транспортування, харчування та розміщення біженців. Потяги та інші транспортні засоби тимчасово були недоступні, адже їх у першу чергу потребував вермахт. До того ж, на багатьох дорогах прифронтових районів, крім десятків тисяч біженців інших національностей, рухалися – часом у хаотичному порядку – колони румунських та словацьких військ. Саме тому тимчасовим притулком для евакуйованих німців стала не Галичина (як планувалося спочатку), а райони Гальштатта, Хортиці та Кронау. Не останню роль також зіграла натягнутість у відносинах між співробітниками Управління у справах етнічних німців (Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi); далі – ФоМі) і цивільною адміністрацією. Остання всіляко намагалася перешкодити вивезенню контингенту за межі рейхскомісаріату «Україна» (Reichskommissariat Ukraine, RKU; далі – РКУ) [5, bl. 9139-9140].

Втім, в окремих випадках головними ініціаторами локальних переселень етнічних німців – там, де це було не під силу ФоМі – виступали чиновники низового рівня. Характерним прикладом стала операція, проведена у середині лютого 1943 р. на території Синельниківського району Дніпропетровської області під час стрімкого контрнаступу військ Південно-Західного фронту. Спрямувавши удар на Синельниково, радянське командування спробувало перерізати противнику залізничне сполучення між Дніпропетровськом та Ростовом-на-Дону. Перебіг подій на цій ділянці фронту (особливо новина про раптовий прорив танкових і моторизованих частин РСЧА 16 лютого 1943 р. до Павлограду) викликало сильну тривогу у районного шефа цивільної адміністрації Е. Еггерса. На скликаній у терміновому порядку нараді (де були присутні як співробітники Синельниківського гебітскомісаріату, так і представники низки інших інстанцій) було прийнято рішення про невідкладну евакуацію населення кількох німецьких колоній у район Запоріжжя. Відповідальність за її проведення покладалася на трьох співробітників зондеркоманди д-ра К. Штумппа², за кожним з яких закріплювалися певні населені пункти. Так, перший мав організувати вивіз 275 осіб з Марієнталя, другий – 570 осіб з Синельникового і третій – 549 осіб з Кільмансталєта Еттінгерфельда [6].

Безпосереднє оповіщення німців-колоністів про евакуацію здійснювали старости і місцева поліція. На збори, їм, як правило, відводилося лише кілька

² Зондеркоманда д-ра Карла Штумппа (нім. Sonderkommando Dr. Karl Stumpp) – спеціальний підрозділ Міністерства східних окупованих територій, який займався переважно збиранням генеалогічної інформації та різних статистичних відомостей про німецькі колонії на окупованих територіях України. Була названа іменем свого очільника – д-ра Карла Штумппа (1896-1982 рр.), німецького етнографа, уродженця колонії Александргільф Херсонської губернії.

годин. Вивіз людей відбувався переважно гужовим транспортом, якого вистачало не завжди. Саме така проблема виявилася у колонії Кільмансталь, де у третини тамтешніх сімей не було возів. Дізнавшись про це, представник зондеркоманди д-ра К. Штумппа відразу ж відрядив трьох верхових поліцейських до розташованого поблизу села Зоря з дорученням реквізувати необхідну кількість коней та фургонів. Однак ті повернулися ні з чим, оскільки зіткнулися з рішучим спротивом української охорони і ледь уникли перестрілки. Незабаром у напрямку села виїхав невеликий кінний загін колоністів, які отримали вказівку відкрити у разі невиконання наказу вогонь. Але, й цього разу все закінчилося безрезультатно, оскільки українці на той час уже встигли на підводах залишити село. Тому реквізувати вози і коней довелося у навколишніх населених пунктах. Чиновник, який керував евакуацією жителів Кільмансталю Еттінгерфельда, на свій подив зазначав, що серед них не спостерігалося жодних ознак паніки або зневіри. Багато колоністів, очевидно, морально були готові до подібного повороту подій, тому активно зайнялися підготовкою до відходу, приділивши основну увагу збору необхідного провіанту. Частково він поповнювався за рахунок запасів громадських господарств. Більшість біженців намагалася забрати з собою велику рогату худобу. Дві згадані колонії були залишені пізно ввечері 16 лютого 1943 р. [6].

Маршрут обозу (в його складі знаходилося понад 150 возів) пролягав по розм'якших від відлиги дорогах, що значно ускладнювало його рух. З цієї причини біженцям заборонялося здійснювати тривалі зупинки. Крім погодних умов, великі незручності створювала домашня худоба, яка після зимового простою фізично виявилася просто не готовою до тривалого переходу, і її врешті-решт довелося віддати українським селянам. У деяких селах німецькі чиновники шляхом погроз реквізували кращих коней і нові вози замість зламаних. Вранці 18 лютого через близькість артилерійської канонади і кулеметних пострілів серед біженців почало зростати занепокоєння. У той же день до їх обозу приєдналися німці-колоністи та українські селяни з околиць Синельникового. Під впливом паніки жителі деяких колоній відходили не у складі організованої колони, а невеликими групами. Переправа обозів на інший берег Дніпра відбувалася по греблі ДніпроГЕСу або, якщо не залишалося іншого виходу, прямо по льоду. У ніч на 19 лютого вони дісталися до переповненої біженцями і німецькими військовими Хортиці. Один зі співробітників зондеркоманди д-ра К. Штумппа констатував, що з боку цивільної адміністрації не було практично ніяких приготувань до розміщення евакуйованих колоністів, багато з яких були неабияк виснажені. Тому тимчасовим притулком для них стали будівлі церкви, школи та кінотеатру. Всього з району Синельникового було вивезено 686 німецьких сімей (2025 осіб). Ця операція, незважаючи на певні складнощі, в цілому пройшла досить успішно – окупантам не вдалося організувати лише евакуацію етнічних німців, які дисперсно мешкали в українських селах. Довго залишатися

у Хортиці біженці не могли. Нацистські чиновники не виявляли особливого інтересу до їх подальшої долі, давши вказівку йти до довколишніх сіл, де не було ані вільних будинків, ані достатніх запасів продовольства [6].

Контрнаступальні операції радянських військ на південно-західному напрямку стривожили і верхівку СС, спонукавши її до розгляду плану масового переміщення 35 тис. етнічних німців з південної частини лівобережжя Дніпра [7, bl. 218; 8, bl. 32]. В кінці лютого 1943 р. він отримав схвалення Г. Гімлера [9, bl. 3711]. Згаданий план був далеким від конкретики і лише передбачав повну евакуацію німців-колоністів з Гальбштадта та прилеглих до нього територій до Галичини. Його автори вважали, що для успішнішої господарської адаптації переселенців найбільше підійдуть райони Тернополя, Зборова, Трємбовлі та Скалата. В якості альтернативи розглядався також варіант їх розміщення у селах, які до 1939 р. були німецькими. Логіка плану Г. Гімлера передбачала проведення локальних депортацій українського і, можливо, польського населення. Однак, перш ніж виконати цей ключовий пункт, варто було подолати опір органів, відповідальних за безпеку у регіоні. На їхню думку, прибуття кількох тисяч етнічних німців до Галичини призвело б до збільшення кількості симпатизантів українських націоналістів. Тому альтернативним регіоном-реципієнтом міг стати район Любліна, де було чимало родючих земель. До того ж, виселення тамтешніх українців не представляло великої загрози політичним інтересам Третього рейху [8, bl. 32-33].

Втім, незабаром завдяки стабілізації південної ділянки фронту внаслідок успішних контрударів вермахту план Г. Гімлера зазнав суттєвих змін. Зокрема, було вирішено відмовитися від евакуації менонітів з лівобережжя Дніпра і зосередитися на вирішенні подальшої долі німецьких біженців з Північного Кавказу, Калмикії, Харківської та Сталінської областей УРСР [3, s. 205]. Частина контингенту (7329 осіб), за розпорядженням Г. Гімлера від 8 березня 1943 р., залишалася у РКУ. Згідно зі статистикою ФоМі, 2179 біженців за погодженням з органами цивільної адміністрації незабаром були розселені у районах Хортиці та Кронау. Однак більшість евакуйованих німців, всупереч вимогам нацистської влади, почала повертатися до місць попереднього проживання. Решта біженців підлягала переміщенню до Генерал-губернаторства та імперського краю Вартегау ((нім. Warthegau) – імперський край у складі Третього рейху, що включав частину анексованих у 1939 р. західно-польських земель) [5, bl. 9143-9144].

Протягом березня 1943 р. у напрямку Львова відбуло 12 ешелонів з німецькими біженцями, загальна кількість яких склала 12754 осіб. Керівництво операцією здійснювала зондеркоманда «Р» через своїх співробітників у Гальбштадті, Нікополі та Києві. Губернатор дистрикту «Галичина» О. Вехтер висловив згоду залишити більшу частину контингенту (переважно німців-колоністів) у своєму регіоні [5, bl. 9143]. Після прибуття до Львова всі біженці

ненадовго поміщалися у спеціальний транзитний табір з метою проходження реєстраційних процедур. Потім їх на кілька тижнів розподіляли на відпочинок по кількох містах дистрикту, а вже звідти направляли у райони, де знаходилися колишні німецькі села [10, bl. 223]. Залишитися у Галичині в статусі переселенців (Rücksiedler) могли передусім біженці, віднесені до першої та другої категорії реєстру етнічних німців України (Deutsche Volkslisteder Ukraine, DVL; далі –ДФЛ України)³. Ті, хто опинилися у третій групі (їх налічувалося приблизно 6 тис. осіб), згідно з наказом Г. Гімлера від 18 березня 1943 р. підлягали відправці до Рейху. Надалі ці особи були зобов'язані пройти перевірку по лінії Центрального імміграційного відомства (Einwanderungszentralstelle, EWZ; далі – ЕВЦ) на предмет придатності до германізації. Переселенці, які отримали негативну оцінку, автоматично прирівнювалися до іноземної робочої сили [11, bl. 27-28]. Уникнути виселення до Німеччини (у виняткових випадках) могли лише біженці, котрі користувалися особливим авторитетом всередині своїх громад [12, bl. 24]. Певну дискусію викликало питання про натуралізацію переселенців, оскільки на території Галичини цим займалися комісії ЕВЦ, котрі спиралися на свої критерії. Керівництво ФоМі твердо наполягало на повному визнанні результатів процедури ДФЛ України, з чим ЕВЦ не збиралося погоджуватися [12, bl. 24; 13, bl. 240]. Тому німецьким переселенцям тимчасово видавалося посвідчення коричневого кольору, яке діяло по всій території Генерал-губернаторства [14, bl. 237]. Що стосується німців з Харкова, то для них Львів став лише транзитним пунктом, адже, відповідно до наказу Г. Гімлера від 24 лютого 1943 р., вони підлягали відправці до Ліцманштадта (у квітні 1940 р. Лодзь було перейменовано на Ліцманштадт) [5, bl. 9143].

Крім німців з України, на початку 1943 р. до Німеччини або Генерал-губернаторства були переміщені відносно невеликі контингенти етнічних німців, які мешкали у низці окупованих районів РРФСР та БРСР. Їх загальна чисельність склала 10500 осіб [15]. Основними причинами цих локальних евакуацій стали не лише контрнаступальні дії радянських військ. Певні особливості, наприклад, мало переселення кількох тисяч етнічних німців з

³ Реєстр «Етнічні німці України» (Deutsche Volksliste Ukraine) – процедура реєстрації осіб німецького походження на окупованій території України, яку було введено владою Німеччини навесні 1942 р. Відповідно до реєстру все німецьке населення поділялося на чотири категорії. Так, до 1 групи належали особи німецької національності, які народилися в моноетнічних сім'ях і зберегли німецьку мову та національний побут. До 2 групи, зазвичай, входили чистокровні німці, які були одружені з представниками інших національностей. До того ж, члени родин не німецького походження також могли бути віднесені до цієї групи, але лише в тому випадку, якщо дотримувалися німецького способу життя. До 3 групи зараховувалися асимільовані німці, які практично втратили ключові риси своєї національної ідентичності. Для 4 групи представників німецької національності вже не залишалося. Громадянство Німеччини надавалося особам, які належали до перших двох груп. Представники 3 групи отримували громадянство строком на 10 років, протягом якого вони повинні були виправдати виявлену довіру.

областей Білорусії, яке відбулося навесні 1943 р. Власне, сама ідея виходила від управлінської верхівки рейхскомісаріату «Остланд» і була озвучена ще за рік до початку операції. Її автори стверджували, що будь-яка покровительська політика щодо німецького населення окупованої Білорусії – занадто неоднорідного у соціально-економічному та культурному плані – не мала ніякого практичного сенсу. Однак на рівні Міністерства окупованих східних територій до можливого переселення етнічних німців поставилися без помітного інтересу. Крім того, противником цих планів виступав генеральний комісар В. Кубе, який дотримувався прямо протилежної думки. Він вважав, що місцеві німці, навпаки, відіграють важливу допоміжну роль у системі окупаційного управління [16]. Однак, наприкінці 1942 р. позиція В. Кубе почала поступово змінюватися. Безпосередньою причиною того стали дедалі частіші напади партизан на німців-колоністів. Тож, 13 лютого 1943 р. В. Кубе був змушений звернутися до рейхсфюрера СС Г. Гімmlера з проханням про сприяння у переміщенні приблизно половини німецького населення (2500 осіб) з генерального округу (головним чином із сільської місцевості) у район Любліна. Він просив це зробити якомога швидше, до початку весняної посівної кампанії [17, с. 59]. Правда, невідомо, чи знав В. Кубе про те, що 19 січня 1943 р. Г. Гімmlер вже віддав відповідний наказ [16]. На додаток до всього, генеральний комісар просив облаштувати колоністів з Білорусії на території окупованої Польщі у найкоротші терміни, забезпечивши їх у першу чергу житлом та землею. За його власним визнанням, він особисто гарантував їм підтримку з боку німецької держави [17, с. 60]. Своє прохання В. Кубе аргументував тим, що більшість місцевих німців активно співпрацювала з цивільною адміністрацією, вермахтом, СС, поліцією та іншими окупаційними структурами [18]. В кінцевому підсумку з квітня по травень 1943 р. з території генерального округу «Білорусь» було переселено близько 5 тис. етнічних німців [17, с. 60]. Ця операція стала результатом тісної взаємодії цивільної адміністрації та ФоМі [16]. Водночас нацистська влада, побоюючись поширення серед білоруського населення негативних чуток різного штибу, намагалася створити навколо евакуації німців більш-менш сприятливий інформаційний фон. Наприклад, у бобруйській газеті «Новий шлях» від 22 травня 1943 р. була розміщена замітка такого змісту: «Німцям наших областей вже у минулому році було оголошено про заплановане їхнє переселення. Це відбувається абсолютно незалежно від військових дій. Переселення здійснюється всюди у колишніх радянських областях. Так, наприклад, у Гомельській області воно вже закінчено, між тим як у Брянську та Орлі, які знаходяться набагато ближче до фронту, воно ще не проводилося. У зв'язку з цим і німці Бобруйської області будуть переселені до Німеччини» [17, с. 60-61].

За схожими причинами було здійснено евакуацію осіб німецької національності, які проживали у Смоленську та прилеглих районах. Її

організацією займався окремий підрозділ ФоМі – так звана команда «Мітте». До кінця лютого 1943 р. її співробітники завершили попередню реєстрацію етнічних німців [19, bl. 51]. Чисельність тих, хто підлягав евакуації у Ліцманштадт, склала 548 осіб. Згідно з даними СД, більшість з них поставилася до цього без особливого ентузіазму: по-перше, вони не знали, чи отримають компенсацію за залишене майно, а по-друге, вважали, що у Німеччині ситуація з продовольчим забезпеченням виглядає ще гірше, ніж на Смоленщині. Не бажали евакуюватися також особи німецької національності, які одержували за роботу у системі військової адміністрації пайки з армійських запасів. Крім того, серед представників інтелігенції існували певні побоювання щодо подальших фільтрацій, які, на їхню думку, могли призвести до розділення сімей [20, s. 565]. Всього до Ліцманштадта зі Смоленська на початку лютого 1943 р. було відправлено 423 особи. Решта вирішила ухилитися від евакуації [19, bl. 52].

Етнічні німці, вивезені за межі СРСР, були тимчасово розміщені у збірних таборах на території імперського краю Вартегау та Генерал-губернаторства. Найбільшу кількість контингенту було зосереджено у районі Ліцманштадта. З архівних документів відомо, що на початку травня 1943 р. у тамтешніх таборах містилися німці з Харкова, Краснограда, Сахновщини, Полтави, Кременчука, Сум, Дніпропетровська, Курська, Орла і окупованої Білорусі. Згідно з розпорядженням рейхсфюрера СС, на них чекала фільтрація і розселення у районі Любліна. Під час згаданої фільтрації передбачалося визначити не лише расово-антропологічні характеристики, але й отримати достовірніші відомості про національне походження кожного біженця, оскільки документи багатьох з них зазвичай не викликали довіри у нацистських чиновників. Крім того, в збірних таборах опинилося чимало людей взагалі без будь-яких посвідчень [21, bl. 45]. Як пізніше з'ясувалося, рішення про їх відправку до Німеччини ухвалював вермахт без узгодження з ФоМі [22, bl. 51].

Першими у район Любліна були відправлені німці з Харкова (вони перебували у двох таборах в околицях Ліцманштадта і Хелма). При цьому їх фільтрація відкладалася на кілька місяців, оскільки на початку весни 1943 р. усі виїзні комісії ЕВЦ займалися перевіркою інших переселенських контингентів [4, bl. 30]. Очевидно, що основною причиною подібної поспішності стала так звана «Акція Замосць» (нім. Aktion Zamość), спрямована на усунення соціальної опори польського руху опору. З цією метою, за рішенням Г. Гіммлера, починаючи з осені 1942 р. на прилеглих до Любліна територіях розпочалися депортації поляків, а потім і українців. Зачищені села поступово заселялися німецькими колоністами. Поблизу Любліна, як уже згадувалося вище, планувалося розмістити й німців з окупованих областей Білорусії. Але через політичні та організаційні складнощі їх переселення так і не відбулося. Перебування цієї групи етнічних німців у збірних таборах поблизу Ліцманштадта розтягнулося на довгі місяці. Тимчасово виходити за табірні ворота дозволялося лише тим, хто залучався до трудової повинності. В

кінці 1943 р. вийшов наказ Г. Гімmlера, що санкціонував переміщення білоруських німців у район Білостока. Проте, ніяких спроб до його практичної реалізації, очевидно, зроблено не було (принаймні, виявити документи, які б свідчили про зворотнє, виявити поки що не вдалося) [23, bl. 79].

Соціокультурні особливості німецьких біженців з СРСР викликали серед службовців з ЕВЦ глибокі сумніви щодо доцільності використання критеріїв, що становили основу перевірконо-фільтраційних процедур. Тому у травні 1943 р. були випущені нові роз'яснення щодо натуралізації радянських німців. Зокрема, було вирішено застосувати вже досить поширену практику надання громадянства на постійній основі або з випробувальним терміном (auf Widerruf). Відповідно до додаткових інструкцій, відтепер на перше місце ставилися не тільки расово-антропологічні характеристики, але й рівень політичної благонадійності переселенців. Тим з них, які не відповідали останнім критеріям, заборонялося жити на східних територіях Рейху. Найбільшовизованішими вважалися представники інтелігенції, які здобули освіту після 1917 р. Далі йшли промислові робітники, професійні військові та діячі мистецтва [24, s. 271]. Кількість радянських німців, віднесених до «політично неблагонадійних елементів», виявилася занадто великою. У результаті керівництво ЕВЦ було змушене прийняти компромісне рішення: ці переселенці підлягали відправці до «старого рейху»⁴ з випробувальним терміном на один рік (на що вказувала відповідна позначка в їхніх облікових картках), після чого могли отримати право осісти на анексованих польських землях [25, bl. 619].

Отже, локальні евакуації етнічних німців з низки окупованих радянських регіонів взимку-навесні 1943 р. мали, як мінімум, два головних результати. По-перше, вони, як вже було зазначено на самому початку, стали у певному сенсі прообразом (особливо на організаційному рівні) масових адміністративних переселень, що розгорнулися восени того ж року на території України. Деякі міркування (як, наприклад, ідея концентрації німецьких біженців на правому березі Дніпра або у Галичині) пізніше складуть основу для подальших планів нацистського керівництва. По-друге, прибуття досить численного контингенту радянських німців до Рейху вимагало внесення низки змін до нормативно-правової бази, що регламентувала порядок їх натуралізації. Значна частина цих нововведень буде визначати долю більшості німецьких переселенців з СРСР практично до кінця війни.

⁴ «Старий рейх» (нім. Altreich) – умовна назва усіх територій, які входили до складу Німеччини до 1938 р.

Список використаних джерел та літератури

1. Antons J.-H. Flucht ins “Dritte Reich”. Wie Osteuropäer Schutz im NS-Staat suchten (1943–1945) // *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, 14 (2017), H. 2. – S. 231–257.
2. Полян П.М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. М.: РОССПЭН, 2002. – 896 с.
3. Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. Stuttgart: Deutsche Verlags – Anstalt, 1983. – 257 s.
4. Bundesarchiv Berlin (далі –BAB). R 69/448. Berlin, den 26.3.1943, Aktenvermerk für Herrn Regierungsrat Koesters, EWZ, Betr.: Volksdeutsche aus Charkow, gez. Koesters. Bl. 30.
5. Archiv des Instituts für Zeitgeschichte – München (далі – IfZ-Archiv). MA 303. 3. August 1943, Bericht, Anlage: Rücksiedlung von Volksdeutschen aus gefährdetem Frontgebiet der Ukraine nach Galizien und Litzmannstadt, gez. Hoffmeyer, SS-Oberführer. Bl. 9139-9142.
6. BAB. R 57/1299. Abschrift, Philipp Schwarz, z. Zt. Schitomir, den 2.3.1943, An die Stabsleitung des Kommandos Dr. Stumpp, Dnjepropetrowsk, Bericht über die Evakuation der Volksdeutschen aus dem Gebiet Sinelnikowo im Generalbezirk Dnjepropetrowsk, Beauftragter im Kommando Dr. Stumpp, gez. Ph. Schwarz.
7. BAB. R 69/704. Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Einwandererzentralstelle, Kommission XVI Sonderzug, Tgb-Nr. 513/43, 26/32-23/Wa/Dr., Lemberg, den 6. März 1943, Postschliessfach 181, An die Einwandererzentralstelle, Abtl. II A, Litzmannstadt, Betr.: Geflüchtete Volksdeutsche aus der Ukraine, SS-Obersturmbannführer. Bl. 218.
8. BAB. R 69/864. Amt I Dr. St./Ha, I-1/1-8, 4.3.43, Vermerk zum Vertrag beim Reichsführer-SS, Betrifft: Ansiedlung der Schwarzmeer-Deutschen. Bl. 32-33.
9. IfZ-Archiv. MA 330. Der Reichsführer-SS, 1511/43, Feld-Kommandostelle, den 24.2.43, Geheime Reichssache!, An das Stabshauptamt beim Reichskommissar für die Festigung Deutschen Volkstums, Berlin, Anordnung, gez. H. Himmler. Bl. 3711.
10. BAB. R 69/704. Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Einwandererzentralstelle, Kommission XVI Sonderzug, Tgb-Nr. 656/43, 26/32-23/Wa/Dr., Lemberg, den 20. März 1943, Postschliessfach 181, An die Einwandererzentralstelle, Information, Litzmannstadt, z. Hd. von SS-O’stuf. Dr. Gradmann, Betr.: Russlanddeutsche, SS-Obersturmbannführer. Bl. 223-224.
11. BAB. R 69/448. Volksdeutsche Mittelstelle, Berlin W 62, den 22.3.1943, Keithstr. 29, Dr. Wo/Fi., 1. An den Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Stabshauptamt, z. Hd. SS-Stubaf. Dr. Stier, Berlin – Halensee, Kurfürstendamm 140, 2. An die Einwandererzentralstelle, z. Hd. Reg. Rat. Koesters, Berlin, Potsdamer Str. 61, 3. An das Rasse- und Siedlungshauptamt SS, z. Hd. SS-Hauptstuf. Harders, Berlin SW 68, Hedemannstr. 24, Dr. Wolfrum, SS-Untersturmführer. Bl. 27-28.
12. BAB. R 69/448. 12. März 1943, Br/KE, Akt.: VI/134, An den Herrn Reichsminister des Innern, Berlin NW 7, Unter den Linden 72, Betrifft: Verleihung der deutschen Staatsangehörigkeit an die in die Deutsche Volksliste der Ukraine eingetragenen Personen, Brückner, SS-Obersturmbannführer. Bl. 21-24.
13. BAB. R 69/704. Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Einwandererzentralstelle, Kommission XVI Sonderzug, Lemberg, den 7. Mai 1943, Postschliessfach 181, Persönlich!, Tgb-Nr. 1146/46, 26/32-21/Wa/Dr., An SS-Sturmbannführer Gottstein, Einwandererzentralstelle, Litzmannstadt, Betr.: Aktenvermerk über die am Sonntag, den 4.4.43, stattgefundenen Besprechung über die Registrierung volksdeutscher Rücksiedler aus den besetzten Ostgebieten, SS-Obersturmbannführer. Bl. 240.
14. BAB. R 69/704. 12.4.1943, Ho/Kö., Aktenvermerk, Betr.: Besprechung über die Registrierung volksdeutscher Rücksiedler aus den besetzten Ostgebieten, gez. Hoffmeyer, SS-Oberführer. Bl. 236-238.

15. Bamm P. Der große Kriegstreck 1944. Rückführung und Rücksiedlung von 350000 Rußlanddeutschen – Schicksale und Erlebnisse // Ostdeutscher Beobachter (23. Juli 1944) № 201.
16. BAB. R 90/355. Der Reichskommissar für das Ostland, Abtlg.: I Politik Az.: 7 E 5, An die Abt. II Gesund zur Kenntnisnahme, Riga, den 23. April 1943, Vermerk, gez. Trampedach.
17. Кривошей Д.А. Судьбы народов Беларуси под оккупацией (июнь 1941 – июль 1944 г.). М.: Фонд «Историческая память», 2017. – 316 с.
18. Тугай В.В. «Фольксдойче» в годы Великой Отечественной войны в Беларуси и их переселение в «Новый Рейх» (1941-1944 гг.) // Европа: актуальные проблемы этнокультуры: материалы междунар. науч.-теорет. конф.; г. Минск, 23 июня 2011 / Бел. гос. пед. ун-т им. М. Танка; ред. кол. В.В. Тугай (отв. ред.) [и др.]. Минск: БГПУ, 2011. – С. 243-252. – URL: <http://elib.bspu.by/handle/doc/2623>
19. BAB. R 69/448. SS-Stubaf. Gottstein, Abschrift, Vorläufiger Zwischenbericht über die Tätigkeit des Kommandos Mitte der Volksdeutschen Mittelstelle, gez. Dr. Wolfrum, SS-Untersturmführer. Bl. 51-52.
20. Deutsche Besatzungsherrschaft in der UdSSR: 1941-1945; Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion II. Veröffentlichungen der Forschungsstelle Ludwigsburg der Universität Stuttgart. – Bd. 23. – Darmstadt, 2013. – 638 s.
21. BAB. R 69/448. Abschrift, Volksdeutsche Mittelstelle, Berlin W 62, den 3.5.43, Keithstr. 29, Dr. W/Fi., An die Einwandererzentralstelle, Berlin W 35, Potsdamer Str. 61, gez. Brükner, SS-Obersturmbannführer. Bl. 45.
22. BAB. R 69/448. EWZ-Verbindungsstelle, Berlin, den 5.5.43, An die EWZ-Abteilungsleiter II, SS-Obersturmbannführer Backofen, Litzmannstadt, Betr.: Russlanddeutsche Umsiedler in der Lagern Litzmannstadt. Bl. 47.
23. BAB. R 49/2409. Abschrift, I-1/1-8-5 Dr. St/Klu, 10. Dezember 1943, Betrifft: Umsiedlung aus Weißruthenien, Bezug: Ihr Schreiben vom 30.9.43 – Tgb. Nr. 30/133/43/Me/Mä, An den Reichsführer-SS, Persönlicher Stab, Berlin SW 11, Prinz-Albrecht-Str. 8. SS-Brigadeführer. Bl. 79.
24. Strippel A. NS-Volkstumspolitik und die Neuordnung Europas: Rassenpolitische Selektion der Einwandererzentralstelle des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD (1939-1945). Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag, 2011. – 370 s.
25. BAB. R 49/2516. I-3/1-3 Dr. B/St., Berlin-Halensee, den 21. Juli 1943, Vermerk, Vorgang: Einsatz von Russlanddeutschen im Altreich. Bl. 619.

References

1. Antons, J.-H. (2017). Flucht ins “Dritte Reich”. Wie Osteuropäer Schutz im NS-Staat suchten (1943–1945). *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, 14, H. 2, 231-257. [In German].
2. Polyan, P.M. (2002). *Zherty dvukh diktatur. Zhizn', trud, unizhenie i smert' sovetskikh voennoplennykh i ostarbayterov na chuzhbine i narodine*. Moskva: Rossyiskaiapolitycheskaiaentsyklopediya. [In Russian].
3. Fleischhauer, I. (1983). *Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion*. Stuttgart: Deutsche Verlags – Anstalt. [In German].
4. Bundesarchiv Berlin (далі – BAB). R 69/448. Berlin, den 26.3.1943, Aktenvermerk für Herrn Regierungsrat Koesters, EWZ, Betr.: Volksdeutsche aus Charkow, gez. Koesters. Bl. 30. [In German].
5. Archiv des Instituts für Zeitgeschichte – München (далі – IfZ-Archiv). MA 303. 3. August 1943, Bericht, Anlage: Rücksiedlung von Volksdeutschen aus gefährdetem Frontgebiet der Ukraine nach Galizien und Litzmannstadt, gez. Hoffmeyer, SS-Oberführer. Bl. 9139-9144. [In German].

6. BAB. R 57/1299. Abschrift, Philipp Schwarz, z. Zt. Schitomir, den 2.3.1943, An die Stabsleitung des Kommandos Dr. Stumpp, Dnjepropetrowsk, Bericht über die Evakuierung der Volksdeutschen aus dem Gebiet Sinelnikowo im Generalbezirk Dnjepropetrowsk, Beauftragter im Kommando Dr. Stumpp, gez. Ph. Schwarz. [In German].
7. BAB. R 69/704. Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Einwandererzentralstelle, Kommission XVI Sonderzug, Tgb-Nr. 513/43, 26/32-23/Wa/Dr., Lemberg, den 6. März 1943, Postschliessfach 181, An die Einwandererzentralstelle, Abtl. II A, Litzmannstadt, Betr.: Geflüchtete Volksdeutsche aus der Ukraine, SS-Obersturmbannführer. Bl. 218. [In German].
8. BAB. R 69/864. Amt I Dr. St./Ha, I-1/1-8, 4.3.43, Vermerk zum Vertrag beim Reichsführer-SS, Betrifft: Ansiedlung der Schwarzmeer-Deutschen. Bl. 32-33. [In German].
9. IfZ-Archiv. MA 330. Der Reichsführer-SS, 1511/43, Feld-Kommandostelle, den 24.2.43, Geheime Reichssache!, An das Stabshauptamt beim Reichskommissar für die Festigung Deutschen Volkstums, Berlin, Anordnung, gez. H. Himmler. Bl. 3711. [In German].
10. BAB. R 69/704. Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Einwandererzentralstelle, Kommission XVI Sonderzug, Tgb-Nr. 656/43, 26/32-23/Wa/Dr., Lemberg, den 20. März 1943, Postschliessfach 181, An die Einwandererzentralstelle, Information, Litzmannstadt, z. Hd. von SS-O'stuf. Dr. Gradmann, Betr.: Russlanddeutsche, SS-Obersturmbannführer. Bl. 223-224. [In German].
11. BAB. R 69/448. Volksdeutsche Mittelstelle, Berlin W 62, den 22.3.1943, Keithstr. 29, Dr. Wo/Fi., 1. An den Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Stabshauptamt, z. Hd. SS-Stubaf. Dr. Stier, Berlin – Halensee, Kurfürstendamm 140, 2. An die Einwandererzentralstelle, z. Hd. Reg. Rat. Koesters, Berlin, Potsdamer Str. 61, 3. An das Rasse- und Siedlungshauptamt SS, z. Hd. SS-Hauptstuf. Harders, Berlin SW 68, Hedemannstr. 24, Dr. Wolfrum, SS-Untersturmführer. Bl. 27-28. [In German].
12. BAB. R 69/448. 12. März 1943, Br/KE, Akt.: VI/134, An den Herrn Reichsminister des Innern, Berlin NW 7, Unter den Linden 72, Betrifft: Verleihung der deutschen Staatsangehörigkeit an die in die Deutsche Volksliste der Ukraine eingetragenen Personen, Brückner, SS-Obersturmbannführer. Bl. 21-24. [In German].
13. BAB. R 69/704. Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Einwandererzentralstelle, Kommission XVI Sonderzug, Lemberg, den 7. Mai 1943, Postschliessfach 181, Persönlich!, Tgb-Nr. 1146/46, 26/32-21/Wa/Dr., An SS-Sturmbannführer Gottstein, Einwandererzentralstelle, Litzmannstadt, Betr.: Aktenvermerk über die am Sonntag, den 4.4.43, stattgefundenen Besprechung über die Registrierung volksdeutscher Rücksiedler aus den besetzten Ostgebieten, SS-Obersturmbannführer. Bl. 240. [In German].
14. BAB. R 69/704. 12.4.1943, Ho/Kö., Aktenvermerk, Betr.: Besprechung über die Registrierung volksdeutscher Rücksiedler aus den besetzten Ostgebieten, gez. Hoffmeyer, SS-Oberführer. Bl. 236-238. [In German].
15. Bamm, P. (1944). Der große Kriegstreck 1944. Rückführung und Rücksiedlung von 350000 Rußlanddeutschen – Schicksale und Erlebnisse. *Ostdeutscher Beobachter*, 23. Juli 1944, № 201. [In German].
16. BAB. R 90/355. Der Reichskommissar für das Ostland, Abtlg.: I Politik Az.: 7 E 5, An die Abt. II Gesund zur Kenntnisnahme, Riga, den 23. April 1943, Vermerk, gez. Trampedach.
17. Krivoshej, D.A. (2017). *Sud'by narodov Belarusi pod okkupaciej (ijun' 1941 – ijul' 1944 g.)*. Moskwa: Fond "Istoricheskajapamjat". [In Russian].
18. Tugaj, V.V. (2011). "Fol'ksdojche" v gody Velikoj Otechestvennoj vojny v Belarusi i ih pereselenie v "Novyj Rejh" (1941-1944 gg.). *Evropa: aktual'nye problemy jetnokul'tury: materialy mezhdunar. nauch.-teoret. konf.; g. Minsk, 23 ijunja 2011*. Minsk: BGPU. 243-252. [Online] Available from: <http://elib.bspu.by/handle/doc/2623> [In Russian].
19. BAB. R 69/448. SS-Stubaf. Gottstein, Abschrift, Vorläufiger Zwischenbericht über die Tätigkeit des Kommandos Mitte der Volksdeutschen Mittelstelle, gez. Dr. Wolfrum, SS-Untersturmführer. Bl. 51-52. [In German].

20. Deutsche Besatzungsherrschaft in der UdSSR: 1941-1945; Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion II. Veröffentlichungen der Forschungsstelle Ludwigsburg der Universität Stuttgart. – Bd. 23. – Darmstadt, 2013. [In German].
21. BAB. R 69/448. Abschrift, Volksdeutsche Mittelstelle, Berlin W 62, den 3.5.43, Keithstr. 29, Dr. W/Fi., An die Einwandererzentralstelle, Berlin W 35, Potsdamer Str. 61, gez. Brükner, SS-Obersturmbannführer. Bl. 45. [In German].
22. BAB. R 69/448. EWZ-Verbindungsstelle, Berlin, den 5.5.43, An die EWZ-Abteilungsleiter II, SS-Obersturmbannführer Backofen, Litzmannstadt, Betr.: Russlanddeutsche Umsiedler in der Lagern Litzmannstadt. Bl. 47. [In German].
23. BAB. R 49/2409. Abschrift, I-1/1-8-5 Dr. St/Klu, 10. Dezember 1943, Betrifft: Umsiedlung aus Weißruthenien, Bezug: Ihr Schreiben vom 30.9.43 – Tgb. Nr. 30/133/43/Me/Mä, An den Reichsführer-SS, Persönlicher Stab, Berlin SW 11, Prinz-Albrecht-Str. 8. SS-Brigadeführer. Bl. 79. [In German].
24. Strippel, A. (2011). *NS-Volkstumspolitik und die Neuordnung Europas: Rassenpolitische Selektion der Einwandererzentralstelle des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD (1939-1945)*. Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag. [In German].
25. BAB. R 49/2516. I-3/1-3 Dr. B/St., Berlin-Halensee, den 21. Juli 1943, Vermerk, Vorgang: Einsatz von Russlanddeutschen im Altreich. Bl. 619. [In German].

Мартыненко В.Л. Локальные эвакуации немецкого населения из оккупированных регионов СССР зимой – весной 1943 г.

Одним из элементов «тотальной войны», объявленной нацистским руководством в феврале 1943 г., стали массовые перемещения гражданского населения захваченных советских территорий в глубокий тыл. Как правило, эти перемещения носили добровольно-принудительный характер. Среди тех, кто также подлежал обязательной эвакуации, оказались и этнические немцы, пользовавшиеся, как правило, особым покровительством оккупационных властей. Большинство из них, разумеется, не могло не опасаться репрессий после возвращения советской власти и потому предпочло отступить вместе с вермахтом. В результате на протяжении нескольких первых месяцев 1943 г. из нескольких оккупированных регионов РСФСР, УССР и БССР в ускоренном порядке были вывезены тысячи беженцев немецкой национальности. Часть из них, по решению руководства СС, осталась на территории рейхскомиссариата «Украина», другие же отбыли в имперский край Вартегау и Генерал-губернаторство. Несмотря на весьма скромные масштабы, эти эвакуации имели, как минимум, два главных итога. Во-первых, они стали в определенном смысле прообразом (особенно на организационном уровне) административных переселений, развернувшихся осенью того же года на территории Украины. Некоторые соображения (как, например, идея концентрации немецких беженцев на правом берегу Днепра или в Галиции) позже лягут в основу дальнейших планов нацистского руководства. Во-вторых, прибытие достаточно многочисленного контингента советских немцев в Рейх потребовало внесения ряда изменений в нормативно-правовую базу, регламентирующую порядок их натурализации. Значительная часть этих новшеств будет определять судьбу большинства немецких переселенцев из СССР практически до конца войны.

В представленной статье на основе привлечения значительного массива документов архивных фондов Германии рассмотрены характерные особенности эвакуации этнических немцев из оккупированных регионов России, Украины и Белоруссии зимой – весной 1943 г.

Ключевые слова: этнические немцы, эвакуация, Германия, СССР, Украина, Россия, Белоруссия.

Martynenko V. German Population Local Evacuations from the USSR Occupied Regions in winter – spring 1943.

One of the elements of the “total war” declared by the Nazi leadership in February 1943 was the massive displacement of the civilian population of the occupied Soviet territories to the deep rear. As a rule, these movements were voluntary compulsory. Among those who were also subjected to mandatory evacuation were ethnic Germans, who, as a rule, enjoyed the special patronage of the occupation authorities. Most of them, of course, could not help fearing reprisals after the return of Soviet power and therefore preferred to retreat with the Wehrmacht. As a result, during the first few months of 1943, thousands of refugees of German nationality were quickly evacuated from several occupied regions of the RSFSR, the Ukrainian SSR, and the BSSR. Some of them, by decision of the SS leadership, remained on the territory of the Reichskommissariat “Ukraine”, while others left for the imperial region of Warthegau and the General Government. Despite their very modest scale, these evacuations had at least two main outcomes. First, they became, in a sense, a prototype (especially at the organizational level) of administrative relocations that unfolded in the autumn of the same year on the territory of Ukraine. Some considerations (such as the idea of the concentration of German refugees on the right bank of the Dnieper or in Galicia) would later form the basis for further plans of the Nazi leadership. Secondly, the arrival of a fairly large contingent of Soviet Germans in the Reich required several changes to the legal framework governing the procedure for their naturalization. A significant part of these innovations will determine the fate of the majority of German immigrants from the USSR practically until the end of the war.

In the presented article, based on the involvement of a significant array of documents from the archival funds of Germany, the characteristic features of the evacuation of ethnic Germans from the occupied regions of Russia, Ukraine, and Belarus in winter-spring 1943 are considered.

Keywords: ethnic Germans, evacuation, Germany, USSR, Ukraine, Russia, Belarus.